

Արդարեւ յառաջագոյն հայ բժշկականութեան վրայ գրող կարող է մեծապէս օգտւել վերջոյնց անգեղութիւններէն, իմաստով թէ ինչպիսի նիւթեր շոշափեր է մեր երկարայն բժիշկ-մասնագործի եր գրութեանց մէջ, ինչ կարծիք ունեցէր է այս ինչ կամ այն տեսիլն ու հիւանդութեան վրայ, ինչ գէշ ու զարման ահա՛-մաներ է մոյն կամ միւրոյն համար: Բայց այնչէ կամ սակաւ զանց հիւանդաց քանակութիւնը որպէս գործն է հետազոտել այլեւայլ ժամանակի բարեւոր ու ստացուածներն, կրք կուզանայիք թղթին հարկ է որ տարաւոր թէ այս ինչ բարձր գործունեան ու ստացուածք բուն Միխիթարայ են: Եթէ անոր խոսքը յառաջ բերողին: Իրակ օրինակ բաւական կը յամարիրք ի հաստատութեան աստիճանը: Ասաց Սեբաստացի իւր բժշկականութեան Հ.Չ. Հասանիքն սիրելոյն զՄիխիթար իստով կու տայ եւ նորա մտածարը կը քակէ նայն երկայն Հասան՝ այլպէս:

«Այսն այն ցամայն՝ որ Չերեքոյն լինի մարդն, սեւ իր նշանն այն է որ թիկն կապի, հաս շաւան, եւ բժշկինն այսոր արտաճ կոչեն, եւ է ռուսը, որ սիւնն է զիւրոյն եւ քայ ընդ թիկն, եւ պատմաւն այն է՝ որ մարդն քրտնի եւ քրտանն զուր աւանն: Եղբոր՝ ժամ թիկն կնի եւ քորի եւ փնչա վառ, եւ ընդ սիկնն բուր քոր: Իբր այս նշանք լինի՝ այսոր Չերեք սարք կուրի: Այլ եւ Միխիթար լինի՝ կարճաւոր՝ սիկն աստիճանի կրքն իրարու եւ կամ ռուսը: Եղբոր՝ սիւն ի պրակն գիտութեամբ եւ յուզարէք ի խնորսոսն ի գանկիկուն, նա փորձեք խոյրէ, եւ պիւն նուղու կոչի: Ապա թէ է թիկն ուզարի՞ այն Չերեքոյն կոչի, էր՝ այն որ ի սառ պատմաւորանց լինի եւ այն որ իրանէ սիկն էր սարք: պարտ է օճակէ վարքի ձիւով եւ որ նման է այլո՛ք: Այս թէ է հոգ պատմաւորանց լինի, այն որ իրանէ՛ հաստ լինի եւ հոգ: պարտ է սառ ծնել սասիկն ձիւով եւ որ նման էր՝ օպտէ: Ասէ կրքն եւ լինիք խոսան, եւ ստացու ջալ է շարքաւորանց եւ ինչ ի կուտ իրոյ եւ ի դրակն ոլորէ: որ սարքն է: եւ սարս «փոս առ փոխ՝ որ սալէք քրտնի, որ կարէ գիտածքն՝ որ ի պրակն իրնէ: շատ գէշ պատմաւորն այնէ: էր՝ սարք ի կուտնն իրնէ, նման այն է որ ամյոն կարի: էր՝ որպիսի մար կայ շանայ որ ի կուտնն իրնու: էր՝ սա սանիւն, աղանէ եւ ի գուլ կուտ ծրարէ, եւ ծիմն ի ներք՝ հաստայ, եւ շատ օպտէ իւր: եւ ի մայ եւ ի գինոյ պարտասա կայ...»:

Այլպէս յառաջ կը տանի խոսքն նշյալով մ՝ այլ, եւ կը հասնի Հասանին կէսն: Եղբայ առանց նոր Հասանն սկսելու եւ զատ վերնագիր յաւելլու, հարկե բաժանման երկրորդական նշան զնկով: կը շարունակէ տարբեր նիւթոյ վրայ: «Եղբոր՝ կրքն, իխտա եւ շատ սիւննորութիւնը լինի, պատմաւն այն է որ օզն եղծան սիկն էր բարբառն, եւ հեռ շոշայն մասնէ եւ փոխէ «զուրպ բնութիւնն...»: Բարձր Հասանը կը վերջաւորէ այլպէս: «Էր զայլ սասանութե գտանելն ի գիրս Միխիթարայ բժշկինն...»:

Արդ զի կարող է շնորհ սահմանել թէ այս ընդարձակ Հասանին սրբաբան Հերացոյն է: Հարեանցի հայեցմամբ կրնայ մարդ այնպէս կարծել թէ բովանդակն իրոյ բնայ: Բայց կարծելը թէ ուշադրութեամբ կարգադրողն իրաւունք կուտենայ կանխակուտ: նայն իսկ յաստով բերանս փորք մասին անփոփոխ ի քրոյ նորա առանց բնայուն վրայ, շոյն մասին միջ կը գտնենք ի միջ այլոց փոշոյ, պլորիլ (ռոքորէլ), շիմն (սոսկ), որ լնայող մի անգամ այլ կը կրկնուի, ի ինչն (մաս, քոպէ) եւ այլ նման բառեր, յորոց ոմանք թէպէտ բաւական չին առավանտոցի ստորակական քայտարութիւնը են, բայց օտար ի Հերացոյն: Հասանին երբեքք կրնայն մէջ կը գտնենք Գալիանոսին անունն՝ շճական եղան, որ ոչ երբեք կը տեսնուի ի Չերեքոյնց միխիթարութեան:

Այլպէս է ի նկատարին: Կերեւոյ որ պէտք է ընթելանակ մի ինկարին, այս ինչ՝ ի քաղցիկն: Ինքն Ասար սեղ մի կը գրէ: «Զանկի, եւ ի խնորքն, եւ այլք անձօտեք ասան»:

Այլ պարբերութեան թեպէտ միտքն յայտնի, բայց ուս փորք իր բունակ է ստացուածն: Գեղեւ է կարգի կամ իմաստը այլպէս: «Էր թէ է սառ պատմաւորանց լինի, եւ այն որ իրանէ՛ լինի սարք»:

Գրաբանայ կայ ի վերջ կայն Հասանին վկայութիւն մի նայն յոյն բժշկականութեան՝ գրեթէ զուտ գրաբար լեզուաւ այլպէս: «Էտ իմաստունն Գալիանոս: թէ յորժամ «Չերեքոյն պատմաւորն ունէք, պարտ է նմա պարտուել «ի կերակրոց, զի թերմութիւն պահանջուի: զի (է) սա սկաւ հիւանդութիւնն եւ ի շարժանութիւնը մարդ սիւնն ստորութիւնը գիտի մարդ: էր զատմանացն կրքն: «կերակուր (4): շատ կերելն՝ զի մի ծանրացան, եւ մի սակաւ: «Էտ մի սովեցան: Այլ շոշայն բժիշկն ի հիւանդութիւնն եւ ի ժամանակն, յոյն եւ յեղանակն, սեւ ոյն՝ սեղէ թէ էր օգտակար է մարդկան եւ կամ «ի Թասակար, եւ ի քորն քաւի շատ արժանեաց: Այլով նման օրինակ ոչ ուրք կը պատահի ի Չերեքոյնց միխիթարութեան, ուր բազմակերպ վկայութիւնք ի Գալիանոսէ միշտ բարձր գրելին ստորագրան ուսակներ բարդաւորն են: — Վերջապէս վկայութեան կէջ կայ զէպքի մի ինչառակութիւն, զոր գտնարաւ կարող ենք տալ Միխիթարայ: «Ասաց Տեր Բարսեղապետն ի Հոսոս՝ շատ քաղք էթէ գիտար հիւանդ: էր եւ թեմնտո, պիւով «լոցուցին (լոցացուցին): եւ հոյնն այսար կերցուցին, սպանկեցայ, քրտնեցայ, եւ լարցայ որորման Թասակարն Աստուածոյն» (2) Երաց. մասնագրարանին, թ: 72, Բ. էջ 131—134):

Աս այժմ այլապի: Ի յարորդ՝ երբ բժշկարանայ վրայ խոսքի: առիթ կուտենար այն նիւթոյն վերագրանալու: — Կրկնուտ առիթ կուտենար Միխիթարայ մեզ ծանօթ գրութեան հետ նորն զարեւուտ արձեւտեա խոսք մէջ պիտի հանդիպիրք զանպաճ Հասանոց, որ յայտնապէս նայն գտնուածն առանձն է: Եւ զի քաղաւորն եւ է զի բաւ առ բաւ, ոչ շատ իմաստին մոլայն այլ նսեւ շատ լեզուին եւ ոնչին:

Յամեն Հերացոյն ցնել հասան է համաստ գրութիւնն մի եւս Ականց պատմաւորանց վրայ, զորքն այլ կը տեսնենք ի կարգի նշյալորեանց գրութեանց: (Հորանակելի:)

Հ. Ղ. Յ.

Գ Ր Վ Ո Ն

ԳՆՏՈՒԹԻՒՆ ՀՆԵ ԼՈՅՈՒԹԻՒՆՆԵ Ի ՍԳՁԲՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ԺՈՐՇՈՒԿԷ

Բ. ՇՐՋԱՆ

1860ԵՆ ՄԻՆՉԵՒ 1860:

(Հորանակելի)

18. ԵՒՐԱԳՍ

Յալաքաթայի, Վիեննա, 1847—1863:

Խոյն. Միխիթարեան Միաքաճառնոյ իրն:

ՅԿ. Միխիթարեան:

«Որքապի այլ Հայաստան իր աշխտ՝ գործունէութեամբն լրագրական կարեւոր ծառայութիւն մը կը մատուցանէր, բայց բուն եւրոպական ոճով եւ հիմունքներով գրուած լրագրի մը դեռ կարտո կրար սեպակով ազգը: Իր հակառակ եւ հեռաւոր անձինք՝ Վիեննայի Միխիթարեան հարց ծանօթ աշխատասիրութեան կը պատկեն պնդպիսի անձնատուիրութեան մը: Այլ լոկ իրենց ուսումնասիր փոյթն, այլ բնական

՝ Յոս Զ. Եսայի. 1:

քաղաքին մատուցած մեծամեծ դիրութիւններն՝ առ հաստեղայ կը սեպուէին գործոյն ընարութեանը եւ ազգայնոց դիտած վախճանին: Ըոգեւալով գործիք՝ անմիջական յարաբերութեան մը մէջ դրած էին կարեւուքն Աստրոլոյ մայրաքաղաքին հետ: Այսպիսի փափաքի մը կատարման յօտարափոյթ օժանդակեցին Մխիթարեանք, ու 1847 տարւոյն մէջ սկսան շարաթական թերթ մը հրատարակել Եւրոպա կուչելով: Անուն իսկ կը յայտներ հրատարակողաց վախճանը¹:

Եւրոպա իւր ծնունդն պարսական էր վերջիչեալ անձնաց թախանձանաց, որոնց գլուխն էր ժամանակին ամենամեծ հայ քաղաքագէտն Վահր. Յակոբ Չլէկալի Յիւզեանց, որ 1843էն ի վեր կը յորդորէր Վիեննայի Մխիթարեանքն հրատարակել շարաթական թերթ մը, որ «Եւրոպայի տեղութեանց կարգերուն եւ սահմանադրութիւններուն, խորհրդարանաց մէջ եղած խնդիրներուն» աստեղաբանութիւններուն, դեպքական կասկածութիւններուն եւ ուրիշ քաղաքական դեպքերուն վրայ կարելի եղածին շատ մը տեղ ու խիտ քտուութիւն մը տայ, վատահմուտ արեւելեանք քաղաք, սակցի գրաստեղծութիւններէ եւ ուսումնական մասը պահանջեալ կատարելութիւններով, եւ սա ամեն բանորոն վրայ խափ ծանրութեամբ, հանգարտութեամբ, ընտրութեամբ մե կարելի եղածին շատ մեղուր ոճով²:

Այս ծրագրին համեմատ Վիեննայի Մխիթարեանց սպարանէն 1847 Ապրիլ 20ին Յայտարարութիւն մը եւ Եւրոպա անուն թերթ մը «Փորձի համար» հրատարակուեցաւ նոյն Մխիթարեանքէն խնամարարութեամբ. իսկ բուն թերթին առաջին թիւն սկսաւ հրատարակուիլ նոյն տարին Յունիս 17/29ին:

Եւրոպայի գիրքն էր՝ միասն թերթ մը (2 թուղթ) թիւղ յաճան արուած յաւելուածներն, եռիցեան, գիրք մանր, սպագրութիւնն ամեն կողմանէ ընտր³, տարեկան գինը 10 ֆիորին, եւ շարաթին անգամ մը կը հրատարակուէր. թերթին որովհետեւ գլխաւորաբար բողոքական լրագիր էր, եւ երկրորդաբար՝ առաւելական, ընդարձակ եւ

քաղաքագիտական ոճով շեքութիւն լրագիր կու տար: Քաղաքական լրաց կապակցեալ շարունակութեան մասնաւոր միտ կը դներ, եւ որովհետեւ աւելի պետական հայ պաշտօնականաց ընթերցանութեան սահմանեալ էր՝ յատուկ կը բերուէին ամենայն դեպք եւ բանաստեղծութիւն, որոնք ընդհանուր քաղաքականութեան համար նշանակութիւն կրնային ունենալ: Միով բանիւ «Եւրոպական արուեստի կատարելութիւն, լրաց ծոխութիւն, բնասիրական եւ ուսումնական հատուածոց գիտնական առտութիւն, — ասոնք էին նոր լրագրին յատկութիւններն, եւ որովք արժանապէս հաճոյցաւ ազգին⁴»:

Եւրոպա հետեւեալ ազգային ընդարձակ յօդուածները կը բովանդակէ:

1847

Անի քաղաքի ակեբալիքը, Եւրոպ. թերթ «Փորձի համար» — Անի ակեբալիքի կամ հին Անի նկարագիրը. Թ. 10, 13, 16, 19. — Երզրատար Փոխարեանի յոգեւոր հայագի պաշտօնատեղերը. 20. — Անուէ ժողովրդացի ապագան Հայոց վրայ տուած ծանոթութիւնը. 23:

1848

Ազգային տեղեկութիւն. Արեւտական եւ ուսումնական յարաբերութիւն. 1. — Հայերէն հին ձեւագիրներու վրայ. 6, 8, 9. — Հայերէն թեքականութիւնները, եւ անանիւն Չայքեան Ա ին թեքականութեան Դ. Տարբ. 14. — Պր. Ալեք. Ռոպ. Անդրեայի պատգամաւոր. 16. — Ազգային լրագրաց ու օրագրաց օգտակար գործածութիւնը. 18, 19, 21. — Հասարակ Պարսիկ թագաւորին Հայերէն Պարսկաստան տանիք. 22, 26. — Մեր հին պատմութիւնը անուշգրգամանակ աղբիւրներէ բխած է, ու պատմական հասարակ ընդունելի. 29, 32. — Եւր Չուպուկ Հայեր. 37, 42, 1849, 52. — Հայրենասիրութիւն. 43—52:

1849

Փորը Հայաստանի մէջ դեանի տակ թաղուած քաղաք մը. 1. — Ազգային տեղեկութիւն. Չարաւիտի թղթի գործածուածը. 2. — ՓՊԻ—ՓԼԳ քաղաք հայերէնի վիճակը. 4, 5, 8. — Երկու հայագի Աւեր Եւրոպայի մէջ. 12. — Ազգային լեզուի ազգային յարաբերման թեան գիտար. փոխը. 17, 18, 20, 22. — Հայաստանի վրայ հրատարակութեան վրայ նոր թնտեսութիւն. 44. — Անուշ Չարաւիտի թղթի վրայ նոր տեսակ մանուշակ. 46. — Հայաստանի մէջ նոր տեսակ մանուշակ. 46. — Բարեկեցիկ վրայ հայ թղթի մը ու հայերէն հին բառեր. 47. — Քաղաքականութիւնը առ Հայո. 49, 51, 1850, 2, 3:

1850

Հին տանք եւ նոր տանք. 1. — Հայաստանի Արեւն ակեբալիք գաւառներն ու անոնց հանրերը. 4. — Հայ մասնագիրներուն գործածած ջինն ու շէնաստան բառերուն վրայ թնտեսական խնդիր մը. 4. — Աշխարհիկ վրայ անուշիկ գաղտնագիր. 5. — Բանասիրական փոք. 7, 9. — Միջին արեւելք մէջ Հայոց արեւնագիրներուն եւ քաղաքային կրթութիւնը. 8. — Ինչոց թափախարհի գեղ Հայոց գեղ. 8. — Լեզուագիտական նոր զննութիւն. 11. — Եւրոպական

¹ Պատմ. Հայ. Դպր. Բիւս. Վճնա. 1878, Բ. 478.
² Եւրոպ. 1850, Թ. 37.
³ Յայտարարութիւն (Եւրոպայի) ըստամենայն մատուցել է զեղեկի յայտ, եւ կարի բն յայտարարութեանն, միտակցութիւն ստատ վերադարձնող օրը յայտարարութեանն, միտակցութեանն եւ վրայեւանք. մի յայտարարութեանն անմիջապէս զին զարգի եւ քաղաքական շարժումներէն թերթի վրայ հասնելու ձեւ սկսելով՝ զոր բառացի յարգի փոխարարաց յայտը կրուածանէ ի նմանի զեպու, Բանասիր. 1849, Թ. 28:

⁴ Պատմ. Հայ. Դպր. Բ. 479. — Պատմ. քաղաքականութեան մասին վրայ պատմական լրագիր (Եւրոպա) մայրաքաղաք արգիւն տեղեկութեանը Եւրոպայի ազգային հոսմանը, որպէս եւ ընկանոց եւ բարոյն ազգային հոսմանը, 1850, Հատ. Բ. Թ. 43: ակնածել արգիւ, կը գրէ Արեւիքը.

մեծ վարժարան մը Հայու ստացուած կ'ըլլայ. 18: — Հայրենասեր Տոյազգի մը. 14: — Ազգասնայ մարզու արժանի պատիժ. 16: — Մինկաթորի Տոյազգիները. 18: — Հաւաստմութեան շքանք օրինակ մը. 19: — Իւրոպայի մէջ Հայոց սկսած քանի մը արուեստական միւլդերը. 21: — Գիւշ Գորտախան ու իր վերին յայտնութիւններն. 23: — Նոր Տոյերէնի կամ աշխարհաբառ լեզուի ու լայնական բայերը. 23: — Հայ ազգին լայն շրջանուր տեսութիւն. 24, 26: — Վարկածայի Ալտուի լրագիրը. 24: — Սուլալայի Հայոց դպրոց. 26: — Ազգային լրագիրներու ու զարգացումն պատմութիւնը. 28-40: — Հայ-Վալայ ժողովրդագրութեան մը Աւստրիայի կայսեր տալիս. 32: — Լրագրական դիտար բառից Տուարած. 41: — Բոճեմերէն լրագիր մը Հայոց վրայ դրածը. 43: — Հնչկաստանի Հայոց վրայ քանի մը լրեր. 44: — Հայոց մտնեցողութեան պատմութիւնը. 47, 50, 52, 1851, 2-21: — Առտակի եւ Մանուսասնի Հայերը. 48, 51, 53, 1951, 1:

1851

Խոզգիլի գեղապետը Մեծ Արարատայ վրայ կ'ըլլէ. 3, 4: — Մասթիկու Մուսայեցի եւ Պ. Եզ. Տիւրուբի. 6: — Պարսից թիթիկն. առաջին թարգման Մեծ. Բոճ. Գուլթեան ապական ու Պարսկաստանի Հայազգիները. 10: — Հայաստանի կարգ գիւշը. 12: — Տերգոսայ առանձնառի ու մահը. 13-26: — Ռուսաստանի Հայոց յառաջանքը. 20, 24: — Մեծն Դերեւն ու Հայաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը. 27-45, 1852, 1, 3: — Ազգային Տուրութիւնը. 28, 30: — Հնչկայի մարտին մտադրի մանրամասը. 32: — Նորագիւտ Գողթան երբ. 33: — Հայաստանի Ալի (Իկին) քաղաքն ու իր սլորացը. 39, 41, 42: — Պիլեն զինանա մետաքսանը. 44: — Ռուսիինան Թաղաւորներուն միջեւ Տիւրք Տրատարական գրամները. 46, 48; 1852, 2-16:

1852

Պր. Ռեկէր բժշկին Հայոց վրայ գրածը. 4-8: — Նորգրածութիւնը ազգային լեզուի վրայ. 6-30: — Արասայց Արատչեան. 13-35: — Պայեան մետաքսան. 15: — Սերեւոյ գլ. պատմութիւնը. 21, 26, 31: — Վիկիկայի մէջ Հայոց Տուրութիւնները. 28: — Էսֆրայ եւ Հատրման կամ Ռուսաստանի մեծ աշխարհը. 28: — Մանուկ Պէլ Միլլիգայի. 33-50: — Պարսից Վլաստայ. Գարն թիթիկն. Հայոց հին պատմութեան վերաբերեալ սեպակեղ առնանագիրները. 34-41: Այսր քաղաքն ու համանուն կուսակալութիւնը. 44-48: — Հայազգի Առտակի ընտանիքը. 51, 1853, 2, 6:

1853

Հայերէն տեսիլ տեսիլ գրքերուն իրարու հետ կարճատու համեմատութիւնը. 8: — Վարչ Մասիկունեան. 7-52: — Պարսից զարգացող մը Լեհաստանի Հայոց յառաջուան վիճակին վրայ. 13: — Ազգային. 20:

1854

Ազգային կրօնական մասնագրութեան վրայ քանի մը խօսք. 6: — Եջնիկ Վոլոցոյի. 21: — Պր. Տիւրուբէնի Հայոց վրայ գրածը. 24, 25, 27: — Ազգային գաւառարկութիւն. 26, 29, 32: — Ազգ. յառաջանող համար պետք է որ հրատարակական արհիւրք ցուցնեն. 28, 31: — Բիլի քաղաքին առանքը. 30:

1855

Լեւոն անուանեալ իշխան Հայաստանի. 46:

1856

Մամեագրական խորհրդածութիւններ, 28-37: — Հայոց պատմագրող մասնագրարան մը. 38: — Մարկային լեզուի սկզբն, հանդամանայ, միութեան ու բաժանման եւ ազգային լեզուայ վրայ քննական տեսութիւն մը. 39-52:

1857

Պևորոս Բազրասուի իշխան գրապետը. 32:

Այսպէս Եւրոպա տասնութիւն տարի անընդհատ շարունակեցաւ: Այս միջոցին էլ Կոստանդնուպոլիս եւ այլուր քաղաքական ազգային լրագիրք աճեցան, որոնք շուտով կը ծանուցանէին սոցալական օտարազգի թերթերու հետագրաց տուած եւրոպական լրերը, եւ Եւրոպայի տուած շարժական լրերն արդէն շատ կը հնանային մինչեւ որ Մարեիք հասնէին: Բնականապէս անկարելի էր այս կողմանէ բաժանորդաց պահանջուիլ գոհացընել, եւ Եւրոպայի կը մնար քաղաքական սահմաններէ մեկնիլ եւ ընտանեկան շրջանի մէջ մտնել: Այսպէս 1858ին Եւրոպան երկաթաթանթերթ եղաւ, իբրեւ Օրբիլը ընտանեկան, զիրքը փոխեց եւ առաւ գրեթէ պիտորուան Հակոբ Աճառեայի գիրքն, 16 թուղթ, գրին ալ կրեցաւ:

Իսիրաբուլթեան դիտումն էր գլխաւորաբար ընտանեկան թերթ մը տալ, եւ այս պատճառաւ Եւրոպայ այս երկրորդ կերպարանաց տակ աւելի վերապատանական, ուսումնական եւ զբօսեցուցիչ տեղեկութիւններ կու տար: Այս ուղղութեամբ շարունակեալ մինչեւ 1863 տարու վերջն, եւ նոյն տարուց հետ Վերջուայ տղայ հրատարակութիւնն ալ: — Այս շրջանին մէջ կան

Մանուկերի գալարումը, 1858, 1: Գասմ. վաճառականութեան Հայոց, 1858, 6, 7: Հայոց կրօնք քրիստոնէութեան յառաջ. 1858, 13:

Քաղաքական Եւրոպայի ջանքն էր իւր լրերն ստոյգ աղբիւրներէ առնուլ, եւ քաղաքական դիպաց շարունակեալ պատմութիւնն այնպէս իրարու կապել, որ պատմական ամբողջ մը կազմէ, եւ առանց մէկ կամ միւս կողմնակցութեան միտելու՝ իրաց վիճակն ինչպէս որ է՝ ներկայացընել: Թէ ընդհանրապէս ուսումնական եւ թէ ի մասնաւորի ազգային յօդուածոց մէջ քննադատական ոգին կ'առաջնորդուէր: Եւ որովհետեւ իւր հեռաւոր գիրքն ու հանգամանքը չէր ներքեր իրեն ազգային առօրեայ դիպաց մեր ձեռնալ, կը ստիպուէր շատանալ եւրոպական Հայ գաղթականութեանց կենաց զարուլով, եւ երբեքն երբեքն միայն ազգային կենաց վրայ ընդհանուր տեսութիւն վր հրատարակէր: Իւր առանձին ջանից առարկաներէն մին ալ էր արեւմտեան աշխարհաբարին զարգացումն տալ եւ ուսմիկ աշխարհաբարն, որ մինչեւ նոյն ժամանակ կը գրուէր, գիտնական գրաւոր լեզուի հանել: Թէ Եւրոպայ իւր այս ընթացիքն որչափ կրցաւ համապատասխանել իւր պարտոցը, կրնանք միայն թողուլ որ խօսին այն ամէնքն՝ որ զԵւրոպան տեսն են եւ ընթերցան:

10. ՍՈՒՐԵԱՆԳԻՆԻ ԲԻՒՋԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յարսթաթերթ, կոստ. Պոլիս, 1847—1850:
Տպ. Պոլսի Մարտիան Արարձեցոյն:

Իբր ինչ այլեւայլ կերպարանաց տակ մտնելն ու ելնելն ետեւի, 1847ին վերստին Տրուպարակ ելաւ. այս անգամ Մոսկուայի Բիւզանդոնի Լը-էր Թըր-իւնի Օմար-իւն անուամբ: Դիվիզն էր մեծադիր միանալ թերթ մը, ետիջեան, լեզուն աշխարհաբար: Բովանդակութիւնն էր Թուրքիոյ Վեհ-ի տաճիկ թերթին քաղաքական լրերն: Վերջին ժամանակներն սկսաւ նաեւ եւրոպական լրագիրներէ ուսումնական եւ անտեւական յօդուածներ ալ թարգմանել: Ժամանակակից ազգային լրագրաց Տամակութենէն զուրկ պարեցաւ յանձնօժտ մինչեւ 1850: Այս տարւոյ մէջ լինի ի սպառ դադարեցաւ²:

20. ԲԱՆԱՍԻՐ

Տոստօրոյն Մայր, Մարտիս, 1848—1849:
Խոհ. Մ. Պ. Յովհաննէս: Տպ. Ալիստիկ
Վիսնարահան:

Այլ լրագրութիւնն ալ ունեցաւ իւր յեղափոխութեան օրերն: Ճիշդ այն տարին երբ Եւրոպայ յեղափոխական խռովութեանց մէջ կը ծփար՝ Արեւելքը Հնդկաստանի Մարտիս քաղաքին մէջ Հայ լրագրութեան յեղափոխութեան գործը մարզեցաւ: Այն լոկ լրատուական ռճն որով միջնեւ այն ժամանակ քաղաքական Հայ թերթներն տեղական ազգային լրերն կու տային, չէին քաղաքական լրագրի մը կոչման պարտաւորութեանց լիուրի գոհացումն: Վասն զի լրագիր մը որ չունի կարծիք, որ չունի որոշ սկզբունք, որ չի դատեր, որ կը շողորթէ միայն իւր կողմակիցքն՝ այս կամ այն կողմանէ, այն Հասարակութեան առաջնորդութեան գործը չի կատարեր, այլ լոկ լրատուի՝ որ այսօր այս եւ վաղն այն լուրը կու տայ, առանց անիլ ըստ մը զգալու եւ զգայանելու:

Արեւելք ըսել որ այս էր մինչեւ այն ժամանակներն Տրուստարկուան քաղաքական Հայ թերթներու կատարած դերն, ո՞նի առաւել, ո՞նի նուազ: Այս ընթացքն յանկարծ փոխել զիւրին չէր, եւ տոկուն յարատեւութեան եւ մեծամեծ զհնչեալ պէտք կար. զժողարին էր մանաւանդ այս կէտին մէջ խոհանութեան առաջնորդութեան Հետեւել եւ այնպիսի ստանկութեամբ շարձակիլ՝ որ նպատակէն անդին անցնուի:

¹ Յեւ Հանգիս Եւրոպայ, 1887, թ. 10:
² Արեւելք Արեւոյսի, 1850, թ. 370:

շափազանցութեամբ, եւ յանկարծական բռնութենէ փութով ուժամարի լքուի, մանաւանդ որ փափուկ ձեռաց վարժ թիկանց Հարկ պիտի ըլլար տալ Հարուածները: Այս էր ահա Մարտիսի Բանասիր, որ ինչ արեւելք, երբեք չունի մեծադիր լրերն ընթացքն ու նկարագիրը:

Մինչդեռ կաշկածայի Աշտուէրն իւր առաջին Հանգիսը կը ծանուցանէր 1843 Յունիս 24ին, առջին ի Մարտիս նոյն տարին Յունիս 14ին Ս. Պ. Յովհաննէսն որ լրագրի մ'աւետիսն, կամ քնչպէս ժամանակակից կ'աղբիլ՝ բովը սուտաւ: Անաշու եւ արպեղու խմբագիրն իւր թերթը կը Տրուստարակէր տասն օր անգամ մը, որուն լեզուն գրաբար էր, զիբնէ միայնակ երկիրեան թերթ մը, իսկ սպագրութիւնն վե՛մագրոյմ:

Լրագրութիւնն այս ժամանակներն Հնդկաստան Տրուստար անհրաժեշտ պահանջ մըն էր, եւ լրագրի զնրագիր կը մէլեր: Կաշկածայի Աշտուէրն լրագրաց ընթացից սովորական Հարթներեւն (nivean) քանի մ'աստիճան վեր էր միայն իւր անաշու զատաստանան եւ անկողնակալ աշուտ ընթացիքն: Բռնուէրն եկաւ մեկանց ահագին սուտում մ'ըրաւ, այնպիսի սաստկութեամբ մը որուն ոչ այլք եւ ոչ ինք կրցաւ դիմանալ: Բռնուէրն իւր գրաբարական եւ առեւտրական լրերն անգղիական լրագիրներէ կ'առնուր թարգմանութեամբ, իսկ քաղաքական լրաց մէջ միայն տեղական եւ այլ քաղաքներու ազգային լրերը կու տար, եւ գլխաւոր գործն էր նոյն տեղեաց Երեւելի ազգայնոց բայց մանաւանդ եկեղեցական գառուն պարտաւել կողմերը մերկացնել, զատել եւ դատափետել անբրկիւղ եւ անաշու: Այս սաստկութեան մէջ յայտնի է թէ շատ դժուարին էր շափազանցութեանց շարժիլ: Մինչդեռ առջին Արեւելք Արեւոյսի՝ Բանասիրն եւ յարողք Հնդկաստան թերթներու, որոնք առաւել կամ նուազ նոյն ուղղութիւնն ունէին, կը յանձնէր շափազանցութիւն եւ թերթիւններն ի Տրուստարակ ՀՀանել, անդին Բռնուէրն այսպէս կը դատեր զինք. «Արեւելք Արեւոյսի . . . ի մերս դժբաղդութիւն՝ եւ կարծեացն Տակառակ քաղկեցողագրիտին Թեոփրաստոսի, շատ Համարի կենցաղագրիտին Թեոփրաստոսի, շատ Համարի յիշատակարիւղ ՀՏայրենասէր եւ զառաքինի գործս զմանցն յազգէ՛ս առ ՚ի Լուսնութիւն յոր գորիւղ զմնացեալսն: Ըստ այնմ եթէ Տրուստարից մեր ՚ի տես ընծային ՚ի թուղթն նորա, են որ երեւին իւր Տրուստարակիւրն եւ Աստուածիմաստ վարդապետս, եւ մեծադրի Հայրենասէր գործա-

կալս. եւ որ՝ իրը աննախնէ աւարտին վաստակողս ՚ի լուսաւորութիւն եւ ՚ի միջխարութիւն ազգին, անասանէն Տիմարիւր ճեմարանաց, թանգարանաց, եւ աղքատանոցաց: Բ՛լ երջանկութեանս, չիք անդանոր որ ճանտ արժանի խաղաղանց տպագրութեան. ո՞չ որ գաւնագօրեստ բայց գայլացեալ Տոլիւ օցտող Տօսին, ո՞չ որ գոտող գործակալ ազգային իրաց, ոչ որ քսակակալ աղքատաց Յուգալիսո՛հ գող: Երանի՛ թէ՛:

Այս ուղղութեամբ իրրեւ «ազատական լրագիր», անխնայ կը «խորագրենք», ազգային մեծամեծաց Տասարակութեան ֆեստակար գործերն, որ բնականապէս Տաճոյ չէր ՚ի գաբ իւր անփորձ ընթերցողաց: Ամէն ճշմարտութիւն իւր արժողոյ պայծառութեամբն ամէնուն առջեւ գնել միշտ օգտակար չէ. կան աչքեր որ լուսոյ սաստկութեան չեն կրնար տողայ. եւ այս պատճառաւ խմբագրական ճարտարութիւն պէտք է շատ անգամ դառն դեղու՜նայն զգուշութեամբ եւ սիրուն եղանակաւ պատաստելու, եւ Ստաիկէի եղեւսինեան գաղտնեաց շարքով ծածկելու դառն ճշմարտութիւններն, զորոնք կամաց կամաց եւ զգուշութեամբ պարզել միայն կրնայ օգտակար ըլլայ: Այս կը պահելը Բուռօլէրն, եւ այս պատճառաւ բաժանորդք իրենց գրամոնի յանդիմանութիւն գնել չուզելով՝ ետեւէ ետեւ Տրաժմարական առիթ, որով մէկ տարւոյ միջոցին մէկ իւր արդէն սովորաթիւ բաժանորդներէն ՚ի սպաս լքեալ մնաց:

Մահուանէն երեք շաբաթ առաջ՝ այսպէս կը գրէր Բուռօլէր. «Քանի մի ֆեստ միայն զոր կրեցաքս վասն անկեղծ զնութեանցս (իս՝) դիպուղափնէն, աղքատքոնփնէն), առաջի առնեմք աստանօր, զմնացեալսն ՚ի բաց թողեալ առ ՚ի խորշնոյ ՚ի ձանձրութենէ: Մի օր՝ փոքր մի բրգեալ ՚ի նախնաձուէ բարեկարգութեան, սասցաք, թէ չէր պատշաճ կատարել Տանդիսաւոր ժամբարութեամբ զկարգ թաղման ՚ի վերայ մարմնոյ Տոպմեադաւանի վախճանելոյն երկայնամեայ անՏաղորդ. եւ Տաճան անդէվ վաղադակի թողին զմեզ քանի մի ստորագրողք: Ելլաւմ աւուր՝ շարժեալ յերկիւղէ զի մի՛ վասնզեցի պայՏոյութիւն ազգայինս իրորութեանց, սասցաք. թէ մե՛ծ անՏոգութիւն էր վստասանալ ՚ի խարխուլ կառս քարջեալսն ՚ի միականի անՏի ձիոյ զլարգելի անձն պաշտօնի ազգին. եւ անդէն իսկ թողին զմեզ քանի մի ստորագրողք. եւ Ելլաւմ մի աւուր՝ ՚ի տալ ՚ի թղթի մերում՝ զանուն միոյ

Բուռօլէր, 1849, Թ. 38:

՚ի պատուելի պարունաց տեղոյս, մոռացաք յարել յանուն զպատուց անկանս՝ քարայրով եւ Իմաստնապերճ, եւ Տաճան անդէն թողին զմեզ քարձեալ քանի մի ստորագրողք: Դարձեալ յայլում աւուր՝ թէլարդեալ, ՚ի իտՏարան մտածութեանց, սասցաք, թէ լուս չէր Տոգարարձուի արկեղ անանկաց՝ ՚ի կորուստ մատնել եւ կամ ՚ի փոխ առնուլ անտի գրամն՝ յորչ կարգեալսն էր՝ ՚ի զգուշութիւն, եւ Տաճան անդէն թողին զմեզ քարձեալ քանի մի ստորագրողք: Այսպիսիք են պատուք զոր բերել ծառն ազատ ստորագրութեան ՚ի Մագրաս, այլ ակն ունիմք զի պլազգք իցեն արգասիքն յայլ տեղիս: Բայց եւ այնպէս այդ ամենայն անյաղոջ ելք վաստակոցս, ոչինչ քարՏոգրեցուցանեն զմեզ. յասս մեր խորատուիք են այդոքիկ որք երկեցուցանեն զանկտի միայն եւ զանբանս ՚ի կենդանեաց: Այլ մեր սրբատապնդեալ ՚ի քաջախերութեան ճշմարտասէր եւ ուղիղատաւ բարեկամաց՝ Տանապաղորդեցուց յերկս մեր անբրկեղ՝:

Սակայն այս քաջախերութիւնք կ'երեւայ թէ չկրցան սրտապնդել զնից, վասն զի երկութիւ ետքն ստիպուցաւ գրել վերջին անգամ սա խօսքն. «Լրագրեալ զազարեցաւ ՚ի 15 Յունիսի ամսոյ ՚ի կարտուութեան քաջախերութեան՝:» (Հորոստիլէ:)

Գ. Գ. Գ.

ՀՆՍԻՍՈՍԿԱԿՆ

ԳՆԻՍԵՂՈՒՈՆԵ ՍԵՂՈՒՍԻՐԷ

Գ.

Մայնաորդ:

(Հորոստիլէն)

Ինչ ինչ սեպերու Տնէման մասին բաւական կարեւորութիւն ունի յառաջ բերել Պարսից յատուկ անունները գրելու կերպն, որով Յոյք կը վարէին: Հուս աւելորդ է յիշենել որ յշն մատենագիրք պարսիկ անուններն ստի-

Նշո՛ւ:
Ի Բուռօլէրի Մագրասոյ զազարեցաւ. վասն էր, վասն զի անաւու էին բանք նարին եւ ամենքեանք անասարտութեամբ լքին թողին Բուռնել եւ որբնախալ Ուսուսուսեր, 1851, Թ. 43: — Մե՛ք Արփուրի վայ իտան ժամանակ (Հապտո, 1888, Թ. 6, էջ 108) Բաղդադեանցի յիշաւ գազարեալ Տոյ զպաքոջ շարքն նայելով՝ ճեթարան կնից, որ ճեթարանի եւ Հրեանոց Տոգրեալ թերթիկերն Բուռօլէրի կողմէ Տրապարտուան ըլլան. սակայն Սիւլպիոսի Ուսուսուսեր (անոյ) լրագրէն կ'իմանաք, որ այս երկուք ալ զարուս սիգնէ Տրապարտուան եւ: Թագուգեանցի նոյն ժամերն մէկ յիշու մէկ զարուս: Բուռնել եւ Արփուր լրագրիկերն ճեթարան մեր ընթերցողին, իսկ Օւսուսուսերն ու Հրեանոցն, որո՞հՏեան ժամանակագրական կարգն անոց. եւ լինք ուզէր Տու կարգը սամիւրայ ընել: Կը գնենք ՚ի վերջն Յուսուսուսի մէկ ուրիշ ուղեւնաց եւ յանկեաց Տնա: